

Садонцева Л.К.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджено особливості кримінального провадження щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності, визначенні та розкрити ключові ознаки такого кримінального провадження, встановлено співвідношення такого кримінального провадження з іншими суміжними поняттями, а також окреслені перелік загальних правил здійснення кримінального провадження щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. Підкреслюється, що розбудова України як демократичної, соціальної та правової держави актуалізує питання вдосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства. Вочевидь, кардинальної трансформації потребують гарантії забезпечення прав людини, має бути сформована переконаність особи і суспільства в дієвості засади верховенства права, рівень довіри до органів системи кримінальної юстиції має бути підвищений. За таких умов особливого значення набувають питання реформування інституту звільнення від кримінальної відповідальності, адже недосконалість його правової регламентації завдає шкоди інтересам правосуддя, порушуючи процесуальні права учасників кримінального провадження. Відмічається, що до загальних правил, що мають бути дотримані при здійсненні кримінального провадження щодо звільнення від кримінальної відповідальності, слід віднести: врахування інтегрального характеру інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності; добровільний, вольовий та усвідомлений характер дій підозрюваного, обвинуваченого при вирішенні питання про його звільнення від кримінальної відповідальності; вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності виключно судом; забезпечення доказування додаткових обставин, пов'язаних із підтвердженням наявності підстав і умов для звільнення особи від кримінальної відповідальності; диференціація окремих процедур залежно від підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Ключові слова: кримінальне провадження, звільнення особи від кримінальної відповідальності, форми закінчення досудового розслідування, підозрюваний, обвинувачений.

Постановка проблеми. Статтею 3 Конституції України передбачається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а згідно з ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Розбудова України як демократичної, соціальної та правової держави актуалізує питання вдосконалення кримінального та кримінального процесуального законодавства. Кардинальної трансформації потребують гарантії забезпечення прав людини, має бути сформована переконаність особи і суспільства в дієвості засади верховенства права, рівень довіри до органів системи кримінальної юстиції має бути підвищений. За таких умов особливого значення набувають питання реформування інституту звільнення від кримінальної відповідальності, адже недосконалість його правової регламентації завдає шкоди інтер-

есам правосуддя, порушуючи процесуальні права учасників кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окресленої проблематики уявляється неможливим без аналізу стану наукової розробки інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності. До цієї проблеми звертались у своїх роботах Ю. В. Баулін, Г. І. Глобенко, О. А. Гритенко, О. А. Губська, О. О. Дудоров, В. М. Кобернюк, Г. Р. Крет, І. В. Леоненко, О. А. Марченко, Р. І. Матюшенко, В. О. Меркулова, Г. В. Рось, О. О. Торбас, Д. В. Шилова та багато інших науковців.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування особливостей кримінального провадження щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності, визначення та розкриття ключових ознак такого кримінального провадження, установлення співвідношення такого криміналь-

ного провадження з іншими суміжними поняттями, а також окреслення переліку загальних правил здійснення кримінального провадження щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Сутність і призначення кримінального провадження щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності розкривається через характерні ознаки, що йому властиві. Проаналізуємо їх.

1. Є проявом диференціації кримінальної процесуальної форми. Це проявляється у наявності особливих умов та підстав для застосування звільнення від кримінальної відповідальності. До того ж наявні і відмінні від інших кримінальних проваджень процедури, зокрема роз'яснення підозрюваному підстав для звільнення, права заперечувати проти такого звільнення, отримання від підозрюваного письмової згоди, з'ясування думки потерпілого щодо звільнення тощо. Крім того, специфічними є й процесуальні гарантії, які корелюють із правами та обов'язками основних учасників, залучених до процесу звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності та вирішення цього питання судом. Зауважимо, що основні особливості кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності стосуються судового провадження, хоча, відмінності порівняно з ординарним порядком кримінального провадження мають прояв і під час досудового розслідування.

2. Є різновидом альтернативного способу вирішення кримінально-правового конфлікту. На протигагу звичайній процедурі, яка спрямована, насамперед, на встановлення винної особи та забезпечення притягнення її до кримінальної відповідальності, що свідчить про одночасно і відновлювальний, і каральний вплив, кримінальне провадження щодо звільнення від кримінальної відповідальності, хоча також загалом забезпечує вирішення справи по суті, тягне за собою інші правові наслідки і не передбачає реалізації форм кримінальної відповідальності. Зазначене може свідчити про те, що таке кримінальне провадження можна розглядати, по аналогії, наприклад, з інститутом угод, як альтернативу звичайній, ординарній процедури.

У світлі цього О. О. Дудоров відмічає, що звільнення від кримінальної відповідальності є втілення правових принципів і формою реагування сучасної держави на вчинення злочинів, альтернативною покаранню та звільненню від

покарання та його відбування [2, с. 118]. Так само В. М. Кобернюк також розглядає інститут звільнення як альтернативу кримінальному покаранню, спрямовану на виконання завдань кримінального права та кримінального провадження, що сприяє профілактиці правопорушень та виправленню винних, досягненню процесуальної економії та спрощенню й прискоренню кримінального провадження. При цьому таке кримінальне провадження має реалізовуватися відповідно до засад кримінального провадження і має відповідати як суспільним потребам, так і приватним інтересам учасників кримінального судочинства [3, с. 11].

3. Дуоджерельний характер правового регулювання. Міжгалузевість інституту звільнення від кримінальної відповідальності характеризується тим, що питання про підстави та матеріальні умови звільнення визначаються Законом України про кримінальну відповідальність, водночас процесуальний порядок реалізації звільнення особи від кримінальної відповідальності регламентовано положеннями КПК, зокрема статтями 285–289.

Зазначена особливість є однією з тих, що найчастіше підкреслюється щодо інституту звільнення від кримінальної відповідальності, що охоплює одночасно і матеріальні, і процесуальні норми. Зокрема перші, на переконання В. М. Кобернюка, застосовуються в частині визначення підстав звільнення від кримінальної відповідальності, водночас другі безпосередньо регулюють порядок звільнення від кримінальної відповідальності. З огляду на це саме звільнення від кримінальної відповідальності є кримінально-правовою підставою або основою для закриття кримінального провадження, натомість закриття кримінального провадження становить форму реалізації звільнення від кримінальної відповідальності. Отже, слід цілком погодитися з науковцем в тому, що закриття кримінального провадження та звільнення від кримінальної відповідальності співвідносяться як форма і зміст відповідно [3, с. 16].

4. Обмеженість переліку підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Попередньо вже розглядалося питання щодо системи підстав або видів звільнення особи від кримінальної відповідальності. І хоча цей перелік охоплює положення як Загальної, так і Особливої частини КК, водночас він є вичерпним і не допускає розсуду суду або прокурора щодо розширення цього переліку за рахунок не передбаченого законом випадком. Дискреційні повноваження вказаних суб'єктів можуть бути реалізовані тільки

в контексті оцінки наявності відповідної підстави та властивих їй умов для застосування звільнення.

5. *Прийняття остаточного рішення про звільнення виключно судом.* Маємо підкреслити, що законодавець у чинних положеннях КПК не передбачив жодних винятків і закріпив повноваження закривати кримінальне провадження у зв'язку зі звільнення особи від кримінальної відповідальності виключно за судом.

На нашу думку, досить детально цей аспект розкритий у науковому доробку О. О. Дудорова в контексті дослідження питання про відповідність інституту звільнення від кримінальної відповідальності ідеям презумпції невинуватості. Зокрема, вчений наводить сформульоване у спеціальній юридичній літературі бачення стосовно невідповідності матеріально-правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності та процесуальної форми його втілення конституційному принципу презумпції невинуватості. При цьому деякі науковці наголошують на тому, що навіть віднесення звільнення від кримінальної відповідальності до компетенції суду (ч. 2 ст. 44 КК України, ч. 1 ст. 286 КПК України), не спроможне вирішити проблему, оскільки закриття кримінального провадження ухвалою суду без постановлення обвинувального вироку, яким тільки і може бути встановлено винуватість особи у вчиненні злочину, а отже конституційна презумпція невинуватості при звільненні від кримінальної відповідальності залишається не спростованою. Опонуючи вказаній позиції О. О. Дудоров звертається до тлумачення ч. 1 ст. 62 Конституції України, що дає йому підстави резюмувати, що встановлення винуватості особи у вчиненні злочину саме обвинувальним вироком суду вимагається лише в тому разі, коли особа піддається покаранню. При цьому сама Конституція України залишає відкритим питання про те, в якому порядку має встановлюватись винуватість особи у вчиненні злочину, якщо цій особі покарання не призначається [2, с. 119-120].

На наше переконання, підхід, запропонований О. О. Дудоровим, цілком відповідає концептуальному змісту засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини. Слід уточнити, що розглядувана конституційна норма має своє втілення і в КПК у ч. 1 ст. 17 в аналогічному текстовому варіанті. При цьому ми так само хочемо сфокусувати увагу на єднальному сполучнику «і» між словами «вважається невинуватою у вчиненні злочину» та «не може бути піддана кримінальному покаранню», що може свідчити про те, що

наявність обвинувального вироку суду потрібна саме для настання обох наслідків одночасно, тобто коли за визнанням особи винуватою слідує призначення такої особі покарання.

На підтвердження цього може бути наведено і позицію Ю. В. Бауліна, на думку якого ч. 1 ст. 62 Конституції України не виключає того, що суд може визнати звільнювану від кримінальної відповідальності особу такою, яка вчинила злочин, у процесуальному порядку, відмінному від винесення обвинувального вироку. Науковець аргументовано доводить, що жодна зі складових презумпції невинуватості при звільненні від кримінальної відповідальності не страждає (так, не йдеться про перекладання тягаря доказування на особи, так само усі сумніви щодо доведеності вини особи слід тлумачити на її користь тощо) [4, с. 54–55].

Водночас у контексті положень ч. 1 ст. 62 Конституції України, ч. 1 ст. 17 КПК, а також пункту 2 ст. 6 ЄКПЛ, все ж питання закриття має вирішуватися в ухвалі суду, оскільки йдеться про застосування нереабілітуючої підстави та необхідність констатації у ньому вчинення особою певного кримінального правопорушення як факту.

6. *Додатковий предмет доказування.* У світлі питання про цю ознаку відмітимо, що у своїй дисертації К.В. Токаренко відмічає, що глава 24 КПК не містить будь-яких положень щодо окремих, спеціальних питань встановлення та правової оцінки окремих підстав звільнення від кримінальної відповідальності, які безперечно існують. До того ж відзначається, що у процесуальній літературі все ще відсутні необхідні механізми встановлення каяття, методики доказування, фіксації та оцінювання цієї юридично значущої обставини [5, с. 121–122]. При тому, що як вказується у літературі, «навіть за умови проведення досудового розслідування не в повному обсязі клопотання має містити (крім іншого) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення та його правову кваліфікацію, докази, які підтверджують факт вчинення особою суспільно небезпечного діяння (ст. 287 КПК). Встановлення особи, яка вчинила злочин, її винуватості у його вчиненні є необхідною умовою закриття кримінального провадження за нереабілітуючими підставами [6, с. 37].

На доповнення до цього додамо, що у п. 7 ч. 1 ст. 287 КПК передбачено таку складову змісту клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, як «наявність обставин, які свідчать, що особа підлягає звільненню від кримі-

нальної відповідальності, та відповідна правова підстава». На наш погляд, це вказує на наявність додаткових обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо звільнення від кримінальної відповідальності. При цьому, оскільки йдеться про прийняття підсумкового рішення, яким справа вирішується по суті, а не проміжного (як наприклад, у разі подання клопотання про дозвіл на обшук чи застосування заходів забезпечення кримінального провадження), доцільніше вести мови не про локальний предмет доказування, а саме про додатковий, оскільки частина обставин, що мають бути встановленими і доведеними в клопотанні, цілком відповідає тому переліку, що вказаний у ст. 91 КПК.

7. *Добровільність і усвідомленість застосування звільнення особи від кримінальної відповідальності.* Це пов'язано з тим, що звільнення від кримінальної відповідальності є звільненням з не реабілітуючих обставин. І хоча, як зауважує О. А. Марченко, звільнення від кримінальної відповідальності виключає засудження, покарання, судимість особи, – це звільнення не свідчить про її виправдання, про визнання її невинуватою у вчиненні злочину. Настання для особи, яка вчинила злочин, специфічного правового наслідку, певної депеналізації у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності, не має впливати на кваліфікацію вчиненого, не усуває оцінку діяння як такого, що містить у собі суттєву небезпеку (або загрозу цієї небезпеки). Отже, на переконання дослідниці, звільнити від кримінальної відповідальності можна лише ту особу, яка зобов'язана її понести [7, с. 63]. А тому особа має добровільно на це погодитися, відмовившись від можливості доведення своєї невинуватості у виправдувальному вирокі суду та пов'язаних із цим механізмів реабілітації.

8. *Поліаспектне аксіологічне значення.* Аналіз літератури з кримінального права та кримінального процесу засвідчує те, що регламентація у законі та застосування на практиці інституту звільнення від кримінальної відповідальності відіграє важливу функціональну роль для обох галузей права. При цьому очевидним є позитивний вплив від реалізації відповідних нормативних положень як для держави та суспільства загалом, оскільки це пов'язано із оптимізацією загальної кримінальної процесуальної форми, так і для підозрюваного, обвинуваченого (в контексті незастосування стосовно них негативних наслідків, пов'язаних із формами реалізації кримінальної відповідальності, а також потерпілого (щодо пев-

них підстав для звільнення), коли йдеться про більш спрощений порядок встановлення та відшкодування шкоди, пришвидшене поновлення первинного статусу потерпілого.

Зважаючи на це, підкреслимо, що значення кримінального провадження щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності одночасно проявляється у двох площинах – з одного боку йдеться про корисність і для публічних, і для приватних інтересів, з іншого боку можна розглядати позитивний вплив в рамках і матеріальних, і процесуальних правовідносин.

Деталізує значення звільнення від кримінальної відповідальності і В. М. Кобернюк, підкреслюючи, що «в площині кримінального права він покликаний сприяти профілактиці кримінальних правопорушень, досягненню мети виправлення правопорушника без обмеження його прав і свобод шляхом покарання». При цьому для кримінального процесу його роль полягає в сприянні швидкості кримінального провадження, забезпеченні додержання засади розумних строків. Також В. М. Кобернюк відмічає позитивний вплив для суспільних інтересів, проявом чого є досягнення процесуальної економії, зменшення витрат часу, матеріальних і людських ресурсів, підвищення довіри до системи кримінальної юстиції. Насамкінець, можемо знайти в роботі дослідника і вказівку на цінність інституту звільнення для окремих учасників, як от, підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого. У ключі цього слушним є уточнення про потенційну важливість цього інституту з позиції потерпілого, для його це означатиме уникнення «повторної віктимізації», зумовленої участю у процедурах кримінального провадження [3, с. 16–17].

9. *Є юридичним фактом для трансформації як кримінальних, так і кримінальних процесуальних правовідносин.* Як зазначає Ю.В. Баулін, ухвалення судом рішення про звільнення від кримінальної відповідальності є актом, що свідчить про припинення кримінально-правових відносин між особою, яка вчинила злочин, і державою. Це також вказує на те, що з цього моменту відповідна особа вже не несе обов'язку відповідати перед державою за скоєне, не може нести тягар кримінальної відповідальності, хоча і не йдеться про виправдання особи, оскільки кримінальне провадження припиняється з не реабілітуючих для особи підстав [8, с. 256]. Розглядаючи перелік характерних ознак інституту звільнення від кримінальної відповідальності, В. М. Кобернюк вказує і на спеціальні правові наслідки (матері-

альні – незастосування обмежень прав і свобод особи, які становлять сутність кримінальної відповідальності, і процесуальні – закриття кримінального провадження).

Беручи до уваги вказані правові наслідки закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, а також розуміючи під юридичним фактом ті, обставини об'єктивної реальності, що спричиняють виникнення, зміну та припинення правовідносин, а також настання інших правозначущих наслідків, ми можемо констатувати, що кримінальне провадження щодо звільнення від кримінальної відповідальності спричиняє трансформацію одночасно і кримінальних, і кримінальних процесуальних правовідносин, що обумовлено інтергалузевим характером самого інституту звільнення від відповідальності.

На підставі проведеного аналізу характерних ознак кримінального провадження щодо звільнення від кримінальної відповідальності спробуємо запропонувати авторську дефініцію цього поняття, виходячи із визначення того, що загалом є кримінальним провадженням (п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК). Отже, кримінальне провадження щодо звільнення від кримінальної відповідальності – це

досудове розслідування та судове провадження, система процесуальних дій, змістом яких є забезпечення реалізації міжгалузевого інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставах та за умов, що передбачені Законом України про кримінальну відповідальність.

Висновки. У підсумку визначимо ті загальні правила, що мають бути дотримані при здійсненні кримінального провадження щодо звільнення від кримінальної відповідальності:

1. Врахування інтергалузевого характеру інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності;
2. Добровільний, вольовий та усвідомлений характер дій підозрюваного, обвинуваченого при вирішенні питання про його звільнення від кримінальної відповідальності;
3. Вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності виключно судом;
4. Забезпечення доказування додаткових обставин, пов'язаних із підтвердженням наявності підстав і умов для звільнення особи від кримінальної відповідальності;
5. Диференціація окремих процедур залежно від підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Список літератури:

1. Конституція України : станом на 15 січ. 2021 р. : відповідає офіц. тексту. Харків : Право, 2021. 76 с.
2. Дудоров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваіте, 2017. 872 с. URL: <http://dudorov.com.ua/images/download/vp-vp2.pdf>
3. Кобернюк В. М. Закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2014. 28 с.
4. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Baulin_Yurii/Zvylnennia_vid_kryminalnoi_vidpovidalnosti.pdf?PHPSESSID=nikrvfn5usjh9mu5ea5obb6fe7
5. Токаренко К. В. Процесуальний порядок закриття кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2016. 209 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/b01c0a11-3e09-4a4d-8532-70f26bd13ee7/content>
6. Удалова Л.Д. Предмет доказування у справах, що закриваються провадженням за не реабілітуючими підставами. Монографія / Л.Д. Удалова, Н.З.Рогатинська . Київ, КНТ, 2009. 152 с.
7. Марченко О. А. Процесуальний порядок звільнення від кримінальної відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса. 2018. 309 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U003928>
8. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. – Т. 17: Кримінальне право. – Харків, 2017. – С.

Sadontseva L.K. FEATURES OF CRIMINAL PROCEEDINGS CONCERNING EXEMPTION OF A PERSON FROM CRIMINAL LIABILITY

The article examines features of criminal proceedings regarding the release of a person from criminal liability, defines and reveals the key characteristics of such criminal proceedings, establishes the correlation of such criminal proceedings with other related concepts, and also outlines a list of general rules for conducting criminal proceedings regarding the exemption of a person from criminal liability.

It is emphasized that development of Ukraine as a democratic, social and legal state brings up to date the issue of improving criminal and criminal procedural legislation.

It is evident that guarantees of human rights require a radical transformation, assurance of an individual and society in the effectiveness of the rule of law must be formed, and the level of trust in the criminal justice system bodies must be increased.

Under such conditions, issues of reforming the institution of exemption from criminal liability become particularly important, since the imperfection of its legal regulation harms the interests of justice, violating the procedural rights of participants in criminal proceedings. It is noted that the general rules that must be observed when conducting criminal proceedings on exemption from criminal liability should include: taking into account the interdisciplinary nature of the institution of exemption from criminal liability; the voluntary, strong-willed and conscious nature of the actions of a suspect or accused when deciding on their exemption from criminal liability; the issue of exemption from criminal liability being resolved exclusively by the court; ensuring proof of additional circumstances related to confirming the presence of grounds and conditions for exemption from criminal liability; differentiation of individual procedures depending on the grounds for exemption from criminal liability.

Key words: *criminal proceedings, exemption of a person from criminal liability, forms of termination of pre-trial investigation, suspect, accused.*